

Наталія Сніжко

ЗВЕДЕНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДЖЕРЕЛА І ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ

Українська лексика кінця XVIII – поч. XXI ст., зібрана й упорядкована в новому академічному словнику зведеного типу, є тим безцінним загальнонаціональним надбанням, яке відтворює архетипи й інновації українського мовомислення, живить і зігріває душу прадавніми словами й збагачує наші знання сучасними термінолексемами.

За повномасштабністю й різноаспектністю лексикографованого матеріалу «Зведений словник лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст.» не має аналогів. У ньому інтегровано реєстри 20 авторитетних словників (тлумачних, орфографічних, перекладних, енциклопедичних тощо) й відтворено історію утвердження кожного слова в системі мови.

Кожен рядок «Зведеного словника» – це детальна історія лексикографічного опрацювання слів визначними вітчизняними й зарубіжними словникарями. Здобутки українського словникарства XIX ст. – «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (виданий В. В. Німчуком 1966 р.) та «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського й С. Недільського (Л., 1886 р.). Серед лексикографічних праць XX ст. – «Словарь української мови» Б. Грінченка (К., 1907–1909), «Словник української мови» Д. Яворницького (Катеринослав, 1920), «Правописний словник» Г. Голоскевича (Нью-Йорк, 1994), 11-томний «Словник української мови» (К., 1970–1980), «Українсько-російський словник у 4-х томах» (К., 1953–1963), «Українсько-німецький словник» З. Кузелі та Я. Рудницького (Лейпциг, 1943), «Українсько-англійський словник» К. Андрусишина та Я. Кретт (Саскатун, 1990), «Словник іншомовних слів» за ред. О. Мельничука (К., 1986). «Зведений словник» містить реєстри орфографічних словників 1975 р., 1994 р. (далі – Орф-75 і Орф-94) та орфоепічного словника (далі ОЕ) (К., 2001), над укладанням яких працювали В. М. Русанівський, М. М. Пещак, О. О. Тараненко та ін. науковці НАН України. Сучасний стан лексико-граматичної

системи репрезентує «Український орфографічний словник» (далі Орф-9) (за ред. В. Скляренка, К., 2009), «Великий зведений орфографічний словник» (далі ВЗОС) (К.; Ірпінь, 2004) та «Великий тлумачний словник» (далі ВТС) (К.; Ірпінь, 2009), «Сучасний словник іншомовних слів» О. Скопненка та Т. Цимбалюк-Скопненко (К., 2006), «Словник нових слів та значень» Л. Туровської та Л. Василькової (К., 2009).

«Зведений словник» відтворює динаміку лексичного складу української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. в діахронії й синхронії, увиразнює ідеї українського мовомислення на різних етапах історичного розвитку, виявляє співвідношення активного й пасивного фондів мови, загальноновживаної й термінологічної лексики тощо.

За структурою і призначенням словник є універсальним. Він містить інформацію про лексичні та акцентуаційні властивості слова, його частиномовну належність, наявність варіантів та дублетів тощо. В електронній версії словника передбачене розширення системи лексикографічних параметрів, що дозволить вибудувати на його основі загальнономовний тезаурус поліфункційного призначення. Можлива автоматизована стратифікація лексики за тими основними рубриками й категоріями, що відповідають природній структурі й функціонуванню мови (частинами мови, словотвірними гніздами, поняттєвими групами, стилістичними розрядами, термінологічними підсистемами, мовно-аксіологічними сферами тощо).

Різноаспектне дослідження історії формування функціонально-стилістичних розрядів лексики забезпечується центральним структурним компонентом електронного словника – сукупним реєстром орфографічних та орфоепічних словників (Орф-75, Орф-94, ОЕ) й 11-томного «Словника української мови» (СУМ). Якщо реєстр цих словників вважати за нормативну основу українського лексикону, то, по-перше, ту частину лексики, яка відбита давніми словниками (П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, Б. Грінченка, Д. Яворницького) і не ввійшла до названих нормативних словників, можемо вважати такою, що не відповідає нормам літературної мови 2-ї половини XX ст. або є пасивною чи

периферизованою, й, по-друге, можемо визначати нові надходження лексики за новими словниками (Орф-9, ВЗОС та ВТС), а також виявляти напрями сучасних кодифікаційних процесів. Таке структурування зведеної лексики увиразнює важливі процеси динаміки мови та мовних норм, теоретичні засади дослідження яких викладені у працях К. Городенської, П. Гриценка, С. Єрмоленко, Л. Мацько, В. Німчука, Л. Паламарчука, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Тараненка та ін. Багатий матеріал нового «Зведеного словника» сприяє глибокому осмисленню понять *норма літературної мови*, *літературна мова*, *обмежене функціонування лексики* та ін., а також визначенню закономірностей концептуалізації й категоризації світу українцями упродовж багатомісячного періоду розвитку.

У вітчизняній лінгвостилістиці (С. Єрмоленко, С. Бибик, Т. Коць, Н. Мех, Н. Сологуб, М. Степаненко, Л. Струганець, Г. Сютя та ін.) проблеми функціонального поширення лексичного складу мови завжди посідають центральні позиції. Особливо актуальним є системне дослідження народно-розмовного фонду мови, який, відповідно до аксіологічних засад української мовотворчості, завжди був глибоко наповненим і представленим різними семантичними групами. Емоційна вдача українців у поєднанні з високими аналітичними здібностями та моральними цінностями зумовила насичення мовної системи лексикою з прозорою внутрішньою формою, що відтворює образне мислення й духовні джерела національної мовотворчості. Значна частина розмовних слів зареєстрована нормативними словниками, а ще більша, як засвідчують матеріали «Зведеного словника», знаходиться у словниках минулих століть.

Народно-розмовна лексика давніх словників, насамперед словника Б. Грінченка, детально вивчена (А. Бурячок, А. Загнітко, Л. Савченко, І. Скиба, В. Статєєва та ін.), а в структурі «Зведеного словника» вона постає на тлі цілісної картини мовного освоєння світу українцями. За підрахунками М. Пилинського, зі словника Б. Грінченка до складу 11-томного СУМ не було введено 25 тисяч слів. Частину слів зі словника Д. Яворницького не ввів до свого словника Б. Грінченко. До

складу «Зведеного словника» лексика названих словників введена повністю. Тому новий академічний словник є живильним джерелом для дослідження основних напрямів народного мовомислення, які, за визначенням В. Гумбольдта, О. Потебні, І. Огієнка, Ф. Бацевича та інших лінгвофілософів, є пріоритетними для лінгвістики.

В аналізованих нормативних словниках народно-розмовну лексику позначено ремарками *розм.*, *зневажл.*, *рідко*, *фам.* та ін. Ремаркою *розм.*, напр., укладачі 11-томного СУМ позначають слова: *балакун*, *балакуха*, *балаки*, *баляндрасник*, *баляндрасниця*, *баляндраси*, *баляндрасити*, *баляси* та ін.; ремаркою *розм.*, *рідко* – *балагур*, *балагурити*; *зневажл.* – *базіка*, *базікало*, *базікання*, *базікати* та ін. Стилiстично нейтральними в СУМ є: *балакати*, *балакання*, *балаканина*, *балакливий*, *балакучий*, *балакучість*. У ВТС як нейтральні подані слова *балакливо* і *балакуче*. За матеріалами давніх словників розряд найменувань балакучих людей поповнюється словами: *балакай*, *балакайло*, *балаклій*, *балакунка*, *балакарь*, *балабун*, *байчар*. У словнику Б. Грінченка зафіксовано прикметник *балакуватий*, а у Є. Желехівського – *балагурний*. У словнику Є. Желехівського знаходимо слова *базі* та *базічня* на позначення розмов. Для відтворення поняття ‘розмова’ у словнику Є. Желехівського та словнику Б. Грінченка знаходимо також форму *баляки*, що є варіантом до *балаки*. Слово *бай* у словнику Б. Грінченка позначає казкаря, а слово *баю́н* у Д. Яворницького – казкаря й брехуна. Лексичну одиницю *баляси* зі значенням ‘розмови’ Б. Грінченко подає у зв’язку зі словом *баляндраси* й ілюструє цитатою з «Енеїди» І. Котляревського: «Точила всякі баляси». Форми *балясник* і *балясниця* засвідчені у словнику Б. Грінченка, орфографічних словниках та сучасному ВТС. Групу слів на позначення тих, хто погано говорить або бурчить, за давніми словниками поповнюємо назвами *бурмак*, *бурмій*, *бубун* та ін. Це лише невеликий фрагмент реконструкції історії розвитку поняттєвої сфери «мовлення і мовці», який увиразнює невичерпність народно-розмовного фонду мови та його вагомість для розуміння закономірностей розвитку мови й суспільства.

Гострий розум, дотепність і щирість українців постають у давніх емоційно-оцінних назвах. Людей повних називали *гладулями*, *бурулями* й *боканями*. У словнику Д. Яворницького зазначено, що *важчуга* – це дуже важка людина, *вергило* – висока й невірна людина, а *вистругайло* – людина висока, але дуже худа. Сукупний реєстр аналізованих словників увиразнює багатогранність народного найменування осіб за різними параметрами. Ю. Степанов зазначає, що саме ця категорія назв є найбільш параметризованою.

Давні словники наповнені багатим матеріалом для дослідження мотиваційної основи питомих і запозичених назв. На позначення сильного вітру та урагану зафіксовані назви *бурвій*, *бурай*, *бурхайло* та ін. Д. Яворницький зазначає, що словом *бусурмен* запорожці називали вітер, який дув зі сторони татар і турків. У словнику Д. Яворницького знаходимо також народні назви явищ природи, побутових реалій, компонентів флори і фауни тощо. Народне осмислення весни засвідчене словами: *березотік* – ‘березень’, *вешнина* – ‘весняна оранка’, *веснина* – ‘кращий сорт овечої вовни, яку стрижуть весною’. Ріба-кит – це *велериба*, самка кита – *велерибиха*, вулкан – *багать-гора*, діжка для меду – *бчелка*, яйце – *білокорка*; *бринькало* й *бу́хало* – це назви музичних інструментів, *бор-машина* – інструмент коваля. Поряд з цим у словнику Д. Яворницького зібрано чимало абстрактних назв. Із посиланням на твори І. Нечуя-Левицького подані слова *бування* та *буваємість* зі значенням ‘існування’, а також *будутий* – ‘наявний’ і *бутній* – ‘присутній’. В ілюстрації до слова *бу́те* зі значенням ‘сутність’ Д. Яворницький подає цитату: «Вони (філософи) хотіли збагнути *бу́те*, *саму суть того*, з чого складається *весь світ*». Отже, і слова з конкретним значенням, і слова з досить високим рівнем узагальнення семантики увиразнюють функціонування мови в різних сферах суспільного життя. Пор. такі слова: *азбучник* ‘письменна людина’, *вечерник* ‘той, хто приносить вечерю хрещеним батькам у свят-вечір’, *безбожченко* ‘людина без національного почуття’ та ін.

Систематизування давньої лексики важливе як з погляду етнокультури, так і пізнання сучасних нормотворчих процесів. У контексті XXI ст. цікаво зрозуміти, чому такі слова не

вживаються в сучасній мові, який лексичний фонд є ядерним нормативним (лексика літературної мови), і чому значна частина слів повертається до вжитку. У контексті інтенсивного наповнення сучасної мовної системи новими словами, словами-термінами, переважно запозиченими, на особливу увагу заслуговує лексичний склад термінологічних словників початку ХХ ст. Чого вартий лише «Словник зоологічної номенклатури. Частина 1. Назви птахів» М. Шарлеманя (К., 1927), у якому зібрані десятки назв для різних видів птахів. Сучасні вчені підрахували, що на позначення найменшої співочої пташки *волове око* в українській орнітології існує 80 слів, дятла – 61 слово, чайки – 32, індика – 25. Детальні переліки назв птахів представлені у працях Л. Булаховського. На позначення дятла вчений подає слова: *клюйдерев*, *дзьобдерев*, *кусдерев*, *подовбидерев* та ін. За нашими підрахунками, загальна кількість назв птахів, поданих в 11-томному СУМі, – 280 одиниць. Отже, зібрання в єдиній інтегральній базі всього лексичного багатства мови – шлях до пізнання витоків української мовотворчості та закономірностей її розвитку, який відбувається внаслідок органічного поєднання образного й раціонального світосприймання.

За новими словниками виокремлюємо ту групу лексики, яка постала внаслідок глобальних процесів оновлення лексичного складу, творення інтернаціонального термінологічного фонду тощо. Український неолексикон відтворює високий рівень розвитку сучасної мови, пристосованість мовної системи до адаптування іншомовних слів та творення гібридних, зокрема тих, що позначають нові галузі знання, способи пізнання дійсності та ін. Значного розширення нині зазнає поняттєве поле «Мова, мовлення, мовомислення», а композити на позначення міжгалузевих наук (*лінгвофілософія*, *лінгвоконцептологія*, *лінгвокультурологія* та ін.) засвідчують розвиток нової макропарадигми знань.

Перед сучасними лексикографами постають важливі завдання класифікаційного й нормотворчого характеру, саме тому «Зведений словник» покликаний забезпечити дослідників об'єктивними даними про словниковий склад мови та тенденції його розвитку й лексикографічного опрацювання.

«Зведений словник» є нормативно-довідковим виданням, у якому зосереджено сукупний реєстр 20 словників і відображені напрями лексикографічної кодифікації словникового складу мови. Проте найважливішим завданням словника є повномасштабне відтворення історії розвитку українського лексикону як джерела духовності й культурних традицій народу. Опрацювання метамови словників різних епох наштовхує на думку про важливість перспективи системного опрацювання лексикографічних параметрів в єдиній інтегральній системі задля того, щоб кожне слово та його ЛСВ були увиразнені функціональними характеристиками, зокрема вживанням слова в образних та порівняльних зворотах, фразеологічних одиницях тощо. Давні словники містять велику кількість стійких сполучень слів, де закорінене художньо-естетичне начало й аксіологічна сутність мовотворення. «Зведений словник» відтворює результати багатовікової творчості народу, письменників, видатних діячів науки й культури і є початком наступного дослідження важливих проблем розвитку мовної системи як складного динамічного утворення, призначеного забезпечувати пізнання й осмислення дійсності, художньо-естетичну творчість, формувати знання й передавати їх наступним поколінням тощо.

Кожен аналізований словник вносить свою частку в осмислення динаміки мовної системи. За різними словниками маємо змогу порівнювати реєстри й визначати напрями розбудови частин мови й поняттєвих груп. Системне опрацювання реєстрів перекладних словників («Українсько-німецького словника» З. Кузелі та Я. Рудницького та «Українсько-англійського словника» К. Андрусишина та Я. Кретт) виявляє активне поповнення українського лексикону об'ємною групою прислівників. Частина з них зафіксована й іншими словниками (*аполітично, артикуляційно, високоавторитетно*), частина донині перебувала лише на сторінках «Українсько-англійського словника» (*ароматично, атлетично, атонічно, високомудро, високолетно, звучально, зігноровано, знужденіло, полігамічно, поліфонічно, половинно, понадхмарно*), а нині постає в структурі «Зведеного словника». Історія розвитку прислівникової системи, відтворена у «Зведеному словнику», позначена

також відходом до пасиву значної кількості слів, які зібрані у словниках минулих епох і є нині надлишковими варіантами (*завздаlegідь, завглибки, завжде* та ін.). Отже, давня й забута та нова лексика, зосереджена й систематизована за різними рубриками в єдиній лексикографічній системі, – невичерпне джерело дослідження історії слів на різних рівнях мовної системи, розвиток якої відбитий словниками ХІХ – поч. ХХІ ст.

Комплексне опрацювання реєстрів нового зведеного словника та інших сучасних словників («Словник української мови» в 20-ти томах (Т.1, К., 2010), «Словник української мови» за ред. В.В. Жайворонка (К., 2012), словників нових слів і значень, інтегральних словників, укладених Є. Карпіловською та ін.) забезпечує вивчення динаміки концептуалізації та категоризації українського мовомислення. Вдається з'ясувати, зокрема, стійкість і поступовий розвиток тієї ділянки лексики, яка твориться за допомогою кореня *бог*. Сукупний реєстр слів від слова *Бог* до слова *богуміллячко* складає 177 одиниць. Майже третина слів зафіксовані 11-томним СУМ. Отже, основу складають давні слова (*Бог, богиня, богобоязливий, богозневага, богомілець, боготворіння*), а сучасну частину такої лексики, за даними 20-томного СУМ та Орф-9, формують слова: *Боготвілення, боговшанування, богопоклоніння, богоодкровення, богонатхнення, богознання*. Внаслідок інтегрування реєстрів словників виявляємо, що лише в трьох збірословах (Є. Желехівського, Б. Грінченка та К. Андрусишина) засвідчене слово *божо* зі значенням «1. По божьому. 2. О душевном состоянии: хорошо, приятно, сладостно» (Словар Б. Грінченка, I, С. 82), яке, на нашу думку, є важливим і для сучасних українців. Отже, за сукупним реєстром словників української мови ХІХ – поч. ХХІ ст. та сучасними словниками простежуємо тяглість традиції теоантропологічного осмислення світу й маємо об'єктивні дані для вивчення історії розвитку кожної поняттєвої сфери мови.

Новий академічний зведений словник закладає основу перспективного дослідження українського концептуарію. За умови наповнення бази даних електронного інтегрального словника семантичною інформацією (ідеографічними, або

гіперо-гіпонімічними маркерами) з'являється можливість вивчення історії розвитку окремих поняттєвих груп, синонімічних та варіативних рядів, словотвірних моделей тощо. Давні і нові здобутки українського словотворення постануть як фрагменти цілісної картини світу, де тісно переплетені творчі компоненти осягнення вселюдських знань (*слово, мова, знання, закон, творчість*), які Н. Мех досліджує у площині лінгвокультурологеми Логос. «Зведений словник» акумулює наукові, донаукові й художньо-естетичні досягнення народу. Тому застосування способів інтегрально-ідеографічного моделювання розвитку лексики дозволяє системно опрацювати зведений вокабулярій як репрезентант національного мовомислення і розбудувати його нову джерельну базу. Задля цього кожен лексико-семантичний варіант слова необхідно пов'язати з його тлумаченням та паспортизованою ілюстрацією. Структура «Зведеного словника» дозволяє поповнювати базу даних новими індексами словників та авторів новотворів, тому наступне розширення лексичного реєстру та текстово-ілюстративного фонду мови варто здійснювати в нерозривній єдності.

Поповнення «Зведеного словника» інноваціями, дібраними з творів сучасних письменників та словників нових слів і значень, забезпечує осмислення традиційних і нових способів концептуалізації та категоризації дійсності. Порівняння реєстру «Зведеного словника» з реєстром нових слів, які зібрав А. Нелюба у словнику «Словотворчість незалежної України. 1991–2011: словник» (Х., 2012), увиразнює традиційне творення емоційно-оцінних назв людей (*вислужень, крутилик, скорохапало, суперневідаха, правопохоронець*), розбудову системи найменувань жінок за допомогою давнього суфікса -ин (*знавчиня, водійчиня, екологиня*), розширення групи композитів з кінцевим подовженим м'яким чи пом'якшеним звуком (*тихосніжжя, щедроголося, швидкоплиння*) тощо.

Варто брати до уваги й твори письменників. Наприклад, системне опрацювання неолексикону І. Вихованця, засвідченого збірками поезій «Славень зажуреній мамі», «Ластівка над словом», «Весняні коні», виявляє значну кількість нових слів, що увиразнюють різні поняттєві групи і словотвірні ряди. Лексичну скарбницю мови поет поповнює словами

різних частин мови і навчає мовців творити нові іменники (*медовість, трояндність, безжур'я, дощів'я, цнотлив'я, безліс*), прикметники та дієприкметники (*свѣтомудрий, весняносяйний, злѣтосяйний, розвеснілий, розбруньковілий, завеснений, засонцений, занебеснений*), дієслова (*защедрітисѣ, змогутніти, звітрювати, веснити*), прислівники (*твердинно, хвилинно, титанно, думно, замрійно, кленово, океанно, музично-океанно, жовтолисто*).

Сподіваємося, що реєстр нового академічного «Зведеного словника», що містить лексичне багатство української мови кількох епох, зможе задовольнити допитливих філологів, які шанують слово і цікавляться скарбами народної творчості. «Слова – у полум'ї не тліють, слова – в любові не міліють», – наголошує І. Вихованець. Слова, зібрані з багатьох лексикографічних праць, над якими працювали видатні словникарі минулого й сучасності, – освячені історією мови і є тим живильним джерелом, яке закріпить українство впродовж багатьох століть.

Зоряна Висоцька

ЕКОНОМІЧНІ ТЕРМІНИ В МОВІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ІВАНА ФРАНКА: ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ

Для пізнання мови економічних праць І. Франка актуальне вивчення їх словника – як основи наукового стилю, кожного конкретного тексту. Компонентна і лексико-тематична організація цього словника безпосередньо пов'язані з жанрово-стильовою належністю, тематичними особливостями текстів. Адже праці І. Франка репрезентують мову науки кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли науково-популярний виклад визначав репрезентацію інформації, здебільшого орієнтованої не на фахівців-економістів, а на «середнього» читача. Водночас основне змістотвірне й стильове навантаження у цих працях як зразках наукового стилю усе-таки має термінологія.